

Gerhard Oestreich, den tidigmoderna staten och det svenska forskningsläget

Stefan Persson

Ambitionen med denna artikel är att föra två ledande svenska skolbildningar inom ett förhärskande historievetenskapligt forskningsläge närmare varandra. Problematiseringen gäller den historieforskning som sysselsatt sig med den tidigmoderna svenska statsbildningsprocessen, dess framväxt och konsolidering under 1500- och 1600-talen. Det tål att poängtera att problemställningen inte är historiografisk, utan i första hand handlar det om att nå fram till en mer nyanserad tolkning av den tidigmoderna svenska staten. Utgångspunkten tas i den tyske historikern Gerhard Oestreichs tes om socialdisciplineringen, som aldrig fått något riktigt genomslag i svensk historieforskning och som därför alltför lätt kan sägas vara tämligen outredd hos oss, trots att den har ett flertal decennier på nacken vid det här laget. Två polariserade skolbildningar har istället använt sig av andra teoretiska utgångspunkter för att förklara den tidigmoderna svenska statsbildningsprocessen. Ändå har många svenska historiker mer eller mindre implicit närmat sig Oestreichs begrepp, men utan att direkt referera till det. Med hjälp av Oestreichs tes gör jag här ett försök att bringa de båda svenska skolbildningarna närmare varandra, vilket jag hoppas skall demonstrera användbarheten i Oestreichs begreppsapparat. Kanske kan den rentav bli en ersättnings- eller kompletterande modell?

Socialdisciplineringen – en översikt över dess grunder och mål

Ett sätt att närma sig den tidiga nationalstaten är med så kallade makroteorier. Det är i denna genre som Oestreich verkar, närmast som en efterföljare eller utmanare till Max Webers rationaliseringstes och till civilisationsprocessen i Norbert Elias' tappning. Det är också i detta sammanhang som Oestreich blir hypotetiskt intressant för att förklara omvälvningarna under tidigmodern tid och statens strävan efter ett samhälleligt idealtillstånd. En kortare genomgång

av socialdisciplineringsgrunder är därför nödvändig för att senare kunna problematisera dem i förhållande till det svenska forskningsläget.

Med tesen om socialdisciplineringen utvecklade Oestreich en förklaringsmodell närmast på moralisk-filosofiska grunder för hur den tidigmoderna maktstaten övergick i absolutismen. Denna utveckling präglades starkt av att en fundamental disciplinering ägde rum på statens villkor inom sektorer som militär och finansväsen. Den själsliga förvandlingsprocessen var lika viktig som den materiella. I den genomgripande omdaning av samhället spelade idéer från den romerska stats- och rättsföreställningen en stor roll. Detta resulterade i en politisk-praktisk neostoicism som både antog och förnyade de gamla romersk-stoicistiska livsreglerna med ständaktighet och självkontroll byggd på viljefilosofi, sträng självfostran och en ständig disciplinering av människorna.¹

Den sedlig-moraliska fundamentaldisciplineringen inkluderade inte minst kyrkan som en till staten underordnad part inom ramarna för det nya samhällsbygget. Religionen är för Oestreich viktig som en utgångspunkt för det tidigmoderna statsfördragstänkandet, eftersom den judisk-kristliga förbundsiden mellan Gud och folk fick en politisk betydelse i de aktuella fördragsteorierna. Denna "politiska teologis" tankar var till en början fast förankrade hos de ledande kretsarna inom samhällsteori och juridik.² Religionens vidare roll tonas dock ner och sätts närmast i ett underordnat orsakssammanhang till den fortsatta utvecklingen. Oestreich understryker nämligen att socialdisciplineringen och absolutismen var ett direkt svar på den samhällsomstörtade oordning religionskrigen hotade utlösa. Den "avteologiserade" överheten och absolutismens framväxt var ytterst en följd av religionskrigen. I krigens efterföljd artikulerades kraven på en stark stat som kunde försvaga religionens starka ställning. En avteologisering av det politiska och offentliga livet var därför nödvändig och utifrån dessa förutsättningar framväxte en stor grupp av tänkare och statsmän som satte politiken över religionen.³

Oavsett alla möjliga förformer som kan appliceras på statens sociala disciplinering av samhället och undersåtarna, formulerade Oestreich själv klara tankar om en inledande fas till den stora samhällsomdaningen. Denna förform kallar han för socialreglering, vilket innebar en strävan efter en harmonisering av den bestående ordningen för att övervinna problemen i samhället. Med utgångspunkt i detta tillstånd skulle samhället organiseras efter nya principer. Detta bör skiljas från de efterföljande mer kännbara ingreppen, som hade till målsättning att sprida tukt och ordning i en fundamental disciplineringsfas. Förformen är märkbar från och med 1500-talet.⁴

Socialdisciplinerings slutprodukt blev absolutismen i dess mest utvecklade form under det europeiska 1700-talet. Absolutismen var således socialdisciplinerings fullbordande i förenhetligandet av det som Oestreich benämner

”Grosstaat” (storstat) och som yttermera var ett direkt resultat av behovet av en nyordning för att lösa nya problem inom samhällsliv och ekonomi. Sett ur ett helhetsperspektiv var dock socialdisciplineringen mycket viktig som samhällsomdanande kraft från och med 1500-talet. Seklet innebar startskott för den ovannämnda fasen av social reglering. En period inleddes med allomfattande förändringar inom den sociopolitiska samhällsstrukturen.⁵

Det kan tyckas att Oestreich tämligen urskillningslöst integrerar alla delar av samhället i den gigantiska statliga interventionen och omdaning. Detta har också framförts som kritik mot honom, inte minst från historiker som lägger vikt vid en lokalsamhällelig sedlighetstukt växer fram i det nordväst- och mellaneuropeiska området under reformationen.⁶ Å andra sidan kanske styrkan med Oestreich är just hans breda utgångspunkt. Det var till exempel inte endast de till statlig tjänst direkt knutna institutionerna som inbegreps i omdaning, minst lika viktig var individens anpassningsnivå. Den fundamentala disciplineringen framställs av Oestreich som att ministrar och tjänstemän i den civila förvaltningen, officerare och soldater, företagare och hantverkare, över huvud taget gemene man, disciplinerades i inställningen till arbete och livsstil. Till detta kommer resonemanget om en speciell ”tidigmodern statlighet” som skiljde sig från den medeltida feodala herrskapsformen och de gamla ståndsregionala friheterna först och främst genom en mer omfattande bestraffnings- och bearbetningsiver.⁷

Drivet till sin spets kan Oestreichs resonemang sägas bryta med kontrakts-tänkandet mellan Gud, furste och folk, som möjliggjorde för en furste att verka som en enväldig tyrann. Förespråkare för denna modell fanns också i samtiden, inte minst Bartholomeus Keckermann, som kombinerade en sorts traditionsbundenhet med nytänkande i samband med övergången från domän- till skattestat.⁸ Därmed blir en linje skönjbar från domänstaten via skattestaten till absolutismen och socialdisciplineringens genomförande. Det går med andra ord att komplettera Oestreichs moralfilosofi med ett ekonomiskt tänkande som framför allt fick ett genomslag inom fiskalism och merkantilism. Å andra sidan kan det vara fruktbart att se maktstaten och skattestaten som synonyma och förstå dem som föregångare till socialdisciplineringen.⁹ Maktstaten var nödvändig inför ett yttre militärt hot, som skapade en ond cirkel av rustning som svar på rustning. Detta krävde snabb finansiering, vars framskaffande var beroende av centralisering och stående statshävar som skydd mot de gamla ståndsbiljande institutionerna i fråga om krav på skatter och andra avgifter. Oestreich kan implaceras i detta ”maktstatstänkande” eftersom han menar att finansieringen av de växande offentliga uppgifterna innebar en uppenbar risk för en urholkning av det gamla domänssystemet och kronans rättigheter.¹⁰

Om man ser politik, militärväsen och ekonomi som de stora måltavlorna

för socialdisciplineringen, oavsett det faktum att den berörde ”allt och alla”, kan man, om man vill gradera dessa tre företeelser, konstatera att Oestreich lyfter fram militären som det område, där den nya disciplineringen avsatte sina tydligaste spår.¹¹ Här kan man med Justus Lipsius fyra nyckelbegrepp – ”exercis, ordning, tvång och föredömlighet” – närma sig samtidens tänkande som inkluderade en ny hierarkisk ordning och stärkande av den allomfattande självtukten medelst daglig övning och fokusering på disciplin. Det är också i detta sammanhang som Oestreich gör den mest distinkta sammankopplingen mellan Lipsius och disciplinbegreppet.¹²

De förhärskande idéerna om det tidigmoderna nationalstatsbygget och det svenska forskningsläget

Man kan närma sig det tidigmoderna nationalstatsbygget från flera teorier eller utgångspunkter. I stora drag kan man dock dela in dem i två huvudkategorier, nämligen den konfliktladdade interventionsteorin och den mjuka vidareutvecklingsteorin.¹³ Den förstnämnda menar att staten intervernerade i de autonoma territoriernas ekonomiska och politiska verksamhet och betonar konflikten mellan undersåtar och överhet i samband med statens tillväxt, militarisering och utökade befogenheter. Den sistnämnda framhåller förvaltningsorganens, de politiska institutionernas och andra centrala organs mer eller mindre odramatiska vidareutveckling från lokalt avgränsade självstyrelseformer till statliga institutioner. Interventionsteorin är till stora delar synonym med den historiematerialistiska traditionen, medan vidareutvecklingsteorin utgår från den liberala-idealistiska. Detta är en generalisering som inte är oproblematiserad, men en lättförståeligt renodling.

Bland tyska forsakre har Winfried Schulze satt likhetstecken mellan landsförsvar och statsbildning – det gäller uttalat för vissa utsatta gränsregioner i det tidigmoderna Europa. Inför ett yttre hot utvecklades en riks- eller fäderneslandsmedvetenhet som till stora delar var synkron med den moderna nationalstatens uppkomst. Detta skapade ett dualistiskt förhållande mellan rikets uppgift att försvara och ständernas uppgift att finansiera samma försvar. Detta, plus undersåtarnas nya användbarhet för krigföring, innebar framväxten av ett förhandlingsystem som var nödvändigt bland annat för att erhålla medel för krigföring och beredskap. Viktiga komponenter i detta samspel var samhällsnyttan och att ett område skulle erhålla skydd mot finansiering. I förlängningen utvecklades en ny sorts intressegemenskap och centralmakten tvingades acceptera att gemene man fick ökad politisk betydelse i utbyte mot deltagande i de militära gränsvärnen eller finansiering av kriget.¹⁴ Schulze kan därmed sägas stå för en tredje väg när det gäller att förklara utvecklingen mot den moderna nationalstaten, en väg som kanske mer än någon annan

också förklarar den heterogena utvecklingen mot furstlig absolutism och kommunal demokrati.

Det svenska forskningsläget passar ganska väl in i den polariserade bilden av två skolbildningar och det har gjorts få försök att överbrygga denna klyfta.¹⁵ Under senare årtionden har framför allt den kommunalistiskt influerade vidareutvecklingsteorin i kombination med ett underifrånperspektiv vunnit mark. Detta är en följd inte minst av Eva Österbergs epokgörande introducering av begreppet ”politisk kultur” i svensk historieforskning.¹⁶

Ett av Österbergs mest citerade alster under den senaste tioårsperioden är artikeln ”Vardagens sträva samförstånd”. Här redogör hon för förutsättningarna för en svensk särväg i förhållandet mellan menighet och statsmakt och för den speciella förhandlingskultur som präglade denna samvaro. Den svenska riksdagen, som var ett forum som gav bönderna möjligheten att delta i beslutsfattande på hög nivå, och den närmast totala avsaknaden av stora bondeuppror under en rad sekel, gör att man kan tala om det svenska mönstret som brytande mot det allmänuropeiska för hela perioden 1500–1800.¹⁷ Denna version får alltjämt sägas äga företräde både för Österbergs ståndpunkt och för de forskare som refererar till begreppet politisk kultur och den fredliga svenska förhandlingsvägen. Den innebär också att Österberg vid en första genomläsning hamnar mycket långt från Oestreich och en statsinterventionistisk tolkning av utvecklingen under svensk tidigmodern tid.

Men hur förhåller det sig vid en närläsning av Österberg? Går det att skönja konturerna av ett konfliktperspektiv och hur passar det i så fall in på Oestreichs socialdisciplineringsstes? Österberg menar att de svenska böndernas bördor otvivelaktigt blev tyngre under 1500- och 1600-talen, framför allt genom ett ökat skattetryck och genom de ständiga krigen. Hon framhåller också en ”brutal svensk imperialism” som kännetecknande för stormaktstiden och som inverkade på allmogens liv genom ”kolossala finansiella och sociala förändringar” som bland annat medverkade till framväxten av ett kontrollsystem som slog omvärlden med häpnad.¹⁸ Denna beskrivning liknar ett maktstatsperspektiv som inte lämnar något inflytande över utvecklingen på den storpolitiska scenen åt allmogen runt omkring i de svenska lokalsamhällena. Österbergs interaktionsmodell grundar sig istället på att centralmakten var lyhörd för böndernas klagomål och att politiska kanaler och arenor stod till buds för böndernas dialog med överheten. Detta är viktigt, då det är en ståndpunkt som inte distanserar sig från tankarna om en gedigen samhälls-omdaning liknande socialdisciplineringen, utan i stället kanske till och med främjar denna, bland annat eftersom ett effektivt utnyttjande av kommunikationskanalerna med centralmakten krävde en disciplinerad och medveten bondebefolkning.

Det som saknas hos Österberg är att hon i sin framställning av en ”svensk

modell” inte gärna vill resonera i termer av taktik, alliansbildningar, egenlyttotänkande, påtvingade intressegemenskaper och så vidare. Ändå går det att hitta ett förändringsperspektiv grundat på statsmaktens villkor som ligger som en överbyggnad över den autonoma inflytelsesfären i Österbergs beskrivning.

I Österbergs efterföljd är Peter Aronsson en av de starkaste företrädarna för vidareutvecklingsteorin av de lokala självstyrelseorganen till statliga institutioner. För Aronsson utgör böndernas självstyren i lokalsamhällen grunden för framväxten av det borgerliga samhället. Denna framväxt skedde i en tvåvägsprocess erfarenheter utbyttes mellan centrum och periferi. Frapperande ofta genomförde staten förändringar som bönderna ute i landet redan hade bestämt sig för.¹⁹

Att det skedde en påverkan underifrån i samband med samhällsomdanningarna under tidigmodern tid torde vara svårt att förneka idag.²⁰ Frågan är bara hur pass inflytelserik den ”vanliga människan” var och i vilken mån staten agerade taktiskt. Aronssons tankar om ett utbyte av impulser och idéer mellan periferi till centrum får stöd av Malin Lennartsson när det gäller synen på sexualitet och den skärpta lagstiftningen mot lägersmålsbrott. Enligt Lennartsson var det lokalsamhällets egna sexuella normer som avsåg att bekämpa den ”färliga” sexualiteten. Det var således i människornas eget intresse att skapa acceptabla band till andra och bli ansedda som präktiga hustrur alternativt goda husbönder i stället för horbockar och löskonor.²¹ Enligt detta synsätt borde staten inte ha haft några större problem med att genomföra den skärpta sexuallagstiftningen runt om i lokalsamhällena på socialdisciplineringsgrunder. Här har vi således ett exempel på självtukten som gick hand i hand med statens ökade disciplineringssträvan.

Det som ofta förbises av konsensus- och vidareutvecklingsteoretikerna när det gäller att värdera avsaknaden av allvarliga konflikter är att detta var ett typtillstånd för de förhållandevis starka statsbildningar som hade kommit längst i organisation och centralisering och som hade institutioner som kunde kontrollera allmogen.²² Kontroll och disciplinering är nyckelorden för att förklara avsaknaden av bonderevolter i det tidigmoderna samhället. Dessa två begrepp är dessutom bärande fundament för socialdisciplineringen, som därmed skulle kunna presenteras som en utmanare till Österbergs tolkning av förhållandena i Sverige.

Spår av Oestreich i svensk forskning

Interventionsteorin utgår från ett ovanifrånperspektiv där staten stärkte sin position visavi lokalsamhällena genom en kraftig utbyggnad inom sektorer som militär, ekonomi och förvaltning. Detta synsätt har ytterst sina rötter i

det gamla marxistiska konfliktperspektivet som såg staten som den feodala styresformens förlängda arm och betonar således något som kan liknas vid ett horisontellt klasskampsperspektiv. Det är också här som man föga överraskande kan stöta på referenser till Oestreich, utan att särskilt många för den skull har inarbetat socialdisciplineringsstesen aktivt i sina analyser.²³

Oestreich förekommer allra flitigast implicit i svensk historieforskning, det vill säga många forskare ansluter sig till vitala delar av hans tänkande utan att över huvud taget referera till honom. Det mest slående exemplet på detta torde vara Anders Floréns analys av den svenska nationalstatens framväxt. Han betonar framför allt att militären anpassades till den nya statens krav, men även att den civila förvaltningen professionaliserades och fick en mer hierarkisk struktur. Florén kopplar uttalat disciplinering till civilisering och förenar därmed Oestreich med Elias i sin begreppsapparat, även om det blir Elias (och alltså inte Oestreich) som görs till utgångspunkt för disciplineringsarbetet inom hären. För att uppnå disciplin krävdes det att soldaten först civiliserades, menar Florén.²⁴ Det är en ståndpunkt som återfinns nästan identisk hos Oestreich, som ser socialdisciplineringen som en slutprodukt och följd av civiliseringen och människans anpassning till den tidigmoderna staten.

Den viktiga fråga som måste ställas är varför militären var så viktig som utgångspunkt för socialdisciplineringen och vilka argument som kan framföras för att den svenska militärmakten genomförde en betydande disciplineringsfas under det tidiga 1600-talet. Internationell forskning har fokuserat på de Oranenburgiska härreformerna vid sekelskiftet 15–1600 som stilbildare, framför allt för Gustav II Adolfs nya militärtaktiska och -strategiska system som ledde till stora svenska framgångar under krigsoperationerna i Tyskland. I dessa reformer går det att se grunden för en omfattande disciplinering av officerare och soldater, vilket har gjorts framför allt av förespråkare för tesen om den militära revolutionen, som introducerades av Michael Roberts.²⁵ Sett ur ett annat perspektiv blev de tidigmoderna arméerna genom de stående milisordningarna en massrörelse som krävde en helt annan finansiering, ett annorlunda uttag från lokalsamhällena samt stora lån från adeln. För att detta skulle fungera krävdes en förändrad grundstruktur jämfört med systemet med i huvudsak legosoldater. Staten tog kontrollen över krigföringen, som därmed stabiliserades och kom att ingå som en snart sagt normal del av de internationella mellanstatliga relationerna.²⁶

Det är svårt att anlägga något annat än ett ovanifrånperspektiv på denna utveckling, vilket förklarar varför de svenska vidareutvecklings- eller interaktionsteoretikerna inte gärna har velat sysselsätta sig med härväsen och härförfattningens historia. Eva Österberg nöjer sig i stort med att referera till Jan Lindegren när hon konstaterar att svårigheterna ökade för den svenska

allmogen i samband med 1600-talets krig.²⁷ Hos Lindegren faller betoningen dock inte på militärens moraliska och disciplinerande omdaning, istället är det det mer direkta maktstatsperspektivet och resursexploateringen av mänskligt kapital till arméns behov som präglar hans undersökningar.²⁸ Hur denna resursexploatering kunde gå till visas av Lindegren genom det numera klassiska exemplet Bygdeå, där det var bondesamhällets egna, inneboende reproduktionsförmåga som möjliggjorde dess överlevnad i förhållande till den utsugande statsmakten.²⁹

Kanske är Nils-Erik Villstrand den som gjort det tappreste försöket att argumentera för ett aktörsinspirerat underifrånperspektiv i sammanhanget. Det gör han med utgångspunkt från soldatutskrivningarna i Österbotten och böndernas initiativ att köpa sig fria från krigstjänst genom att leja ersättare för pengarna man tjänade genom den lönsamma tjärbränningen.³⁰ Detta är knappast tillräckligt för att närma sig en duglig beskrivning av resursmobiliseringen (eller disciplineringsivern) inom den svenska militärmakten, så som Anders Florén, Göran Göransson och Gunnar Artéus, alternativt Sven A. Nilsson och Jan Lindegren har gjort.³¹ Inte desto mindre är den av betydelse för att lyfta fram lokala eller regionala motdrag mot statens militära krav, utan att dessa åsidosattes.

När det gäller synen på den svenska riksdagen som ett forum för bönderna att påverka och vara med och fatta beslut finns det avsevärda problematiseringar att anföra. Detta har också gjorts, föga överraskande från företrädare för det som här kallas interventionsteorin. Sven A. Nilsson till exempel menar att den besvärligaste formen för svenska bönder som ville klaga på sina förhållanden var genom riksdagen och dess besvärsform. I stället var det smidigare att gå den rättsliga vägen eller klaga hos kungen direkt. Allra effektivast var måhända de speciella kungliga rannsakingarna som genomfördes av kungens utsända och markerade en vilja från kronans sida att låta bönderna klaga och få rätt mot lokala myndighetsutövare. Nilsson menar att de ofta bondevänliga förordningarna och regleringarna av förhållandena närmast hade ett fiskalt intresse för den svenska kungamakten, där de egna syftena anpassades till en strävan efter att erhålla en solidarisk bondebefolkning.³²

Nils Runeby, som har beskrivit den ideologiska kampen mellan adels- och kungaparti vid mitten av 1600-talet, torde vara den svenske historiker som bidragit med den mest distinkta tolkningen av Oestreich och hans tes om socialdisciplineringen som grunden för den intervenerande furstemaktens omdaningsprocess under tidigmodern tid. Detta innebär emellertid inte att han, vid ett ställningstagande mellan Oestrich och Elias, ger Oestreich sitt stöd, snarare tvärtom. Runeby uppmärksammar det allt annat än homogena tänkandet inom eliten när det gäller furstens roll och maktposition. Av vital betydelse för den ena av samtidens åsiktsriktningar var graden av statlig-

het och förringandet av ständernas betydelse i matkutövningen. Teoretiskt inspirerades denna riktning, det vill säga det kungatrogna reduktionspartiet vid mitten av 1600-talet, av Justus Lipsius. Denne holländske filosof, filolog, neostoiker, polyhistoriker och renässanshumanist pläderade för en utvecklad form av furstligt envælde och utgjorde en tydlig länk mellan Machiavelli och Moritz av Oranien. Lipsius betonade starkt doktrinen om lydnad, lojalitet och tjänstvillighet inför staten, vilket för övrigt framhölls av Oestreich redan i dennes tidigaste arbeten.³³

Andra svenska forskare, som mer eller mindre integrerat tankarna om socialdisciplineringen som viktiga för den tidigmoderna svenska nationalstatens formering, utgår också från ett ganska ensidigt maktstatsperspektiv.³⁴ För svenska vidareutvecklingshistoriker borde Winfried Schulzes modell röna avsevärd uppmärksamhet. Inte minst när det gäller frågan om riksdagen som ett viktigt och betydelsefullt forum för bönderna att ventilera motstånd mot krav på skatteuttag för krigföring. Att ställa och genomdriva krav gentemot statsmakten för att i gengäld bevilja resursuttag till krigföringen i en sorts dualistisk offentlighetsprincip borde ha drivits hårt vid riksdagarna. Sett ur ett maktstatsperspektiv fungerade riksdagarna snarare som ett forum av taktisk art, där bondeståndet inte hade något verkligt alternativ till statsmaktens krav på beviljningar av medel till fortsatt krigföring.³⁵

Leif Runefelt ansluter, liksom Lennersand när det gäller de kungliga kommissionerna under absolutismen, närmast till ett funktionellt eller instrumentellt perspektiv baserat på det svenska stormaktsväldets nyttotänkande. Viktiga fundament för detta delvis annorlunda perspektiv var bland annat tankarna om undersåtarnas välbefinnande och lycka som en grund för den starka staten att stå på. Staten måste helt enkelt ta på sig ansvaret att kontrollera passionerna och styra människornas beteende genom en omfattande disciplinering, vilket bland annat omfattade den så kallade affektläran. När det gäller målsättningen med 1600-talets ordningsförfordningar ansluter Runefelt till Oestreich som menar att förfordningarna skulle förändra undersåtarnas moral och beteenden permanent. Därmed konstruerades också ett tydligt samband mellan ordning (politi) och statsbyggnad, inom vars ramar det blev naturligt att lägga band på människornas passioner.³⁶ Runefelt är ekonomihistoriker och som sådan mer angelägen att göra upp med Heckschers gamla tolkning av merkantilismen, än att med socialdisciplineringen som måttstock analysera förändringarna inom de statliga förvaltningarna. För honom blir socialdisciplineringen mer en ovanifrånstyrd statlig ingenjörskonst än ett ensidigt maktstatsprojekt, vilket på sitt sätt har en överbryggande inverkan på de två svenska teoribildningarna.

Socialdisciplineringens svåra balansgång

Det går, som konstaterats, att utläsa ett förändringsperspektiv grundat på statsmaktens villkor hos Eva Österberg för tidigmoderna svenska förhållanden. I Oestreichs version, som behandlar utvecklingen i det tyska området, är det närmast den första fasen av den tidigmoderna finansstaten som känns igen i Österbergs "svenska modell". Utmärkande för denna var vidareutvecklandet av den dualistiska principen på en statlig nivå som sedermera under 1600-talet övergick i militär- och förvaltningsstaten, men som alltså innebar ett starkt inflytande för lokalsamhällenas institutioner i frågor som till exempel rörde skattebeviljningar och krav på menighetens hjälp vid furstliga skuldavbetalningar.³⁷ Denna självständiga organisation fortlevde alltså vid tiden för den inbrytande socialregleringens etablerande. Socialdisciplineringen innebar inget direkt åsidosättande av tidigare inflytelsesfärer.

Men hur kan Oestreich användas på ett fruktbart sätt i detta till synes disparata sammanhang med Winfried Schulzes österrikiska ständerdualism och den svenska bonderepresentationen på riksdagarna? Oestreichs fokus på det tyska området, där landsständernas representanter långt om länge kom att närma sig den nya västeuropeiska föreställningen om en annorlunda utrikes- och försvarspolitik, gör måhända jämförelsen med svenska förhållanden något haltande. För Oestreich, liksom för Schulze, var det på ett lokalt-regionalt plan som inflytandet över härförfattningarna formades, vilket knappast är förvånande när det gäller det decentraliserade Tyskland. En liknande ståndpunkt kan emellertid skönjas hos Eva Österberg för svenska förhållanden när det gäller militärens resursuttag. Hon menar närmast att den svenska staten inte hade möjlighet att direkt tvinga undersåtarna till att utreda militära och andra bördor. Staten insåg detta och satsade på förhandling och dialog för att inte riskera en missnöjd befolkning. Viktigt i sammanhanget var också en tvingande omsorgsprincip i förhållande till krigs- och olycksdrabbade bönder.³⁸ Som ett led i lokalsamhällenas kamp för att undgå militära utskrivningar på ett sätt som accepterades av statsmakten, bör även de Österbottniska böndernas tjärhandel framhållas.

Den ny- eller ombildade krigskommissarieinstitutionen blev en mycket viktig länk mellan centralmakt och lokalsamhälle när det gällde lokal resursmobilisering som inkvarteringar, extraskatter för militära syften och så vidare. Detta noterar Oestreich för i stort sett hela det västeuropeiska området, som kännetecknades av en tillbakagång för ständerprincipen under den tidigt absolutistiska eran. Men med den uppenbara insikten om att det bristfälliga försvaret mot en yttre fiende och statens otillräckliga rustningsnivå utgjorde en klar fara både för furste och folk var det inte svårt att förena ett egenintresse med tankarna om det gemensammas bästa i centrum för välfärdssträvande-

na.³⁹ Framhållandet av en gemensam fara i form av en yttre fiende grundlade ett närmande mellan de två nivåerna stat och samhälle. Vi ser således hur en statlig intervention kunde ha som syfte att skydda lokalsamhället, visserligen utifrån ett egenintresse, men i praxis spelade det inte någon roll, då skyddet inkluderade både stat och lokalsamhälle.

Detta innebär ett klart närmande till Oestreichs resonemang om den absoluta statens tvingande hänsynstagande till de lokala institutionerna (i stil med den som de kungliga kommissionerna praktiserade). Det är genom denna när läsning av Oestreich om alliansbildningar mellan den absoluta kungamakten och de lokala institutionerna som tesen om den social disciplineringen kan ge bidrag till ett närmande mellan de två svenska skolorna. Vad säger då Oestreich rent konkret om den absoluta statens makt i förhållande till lokalsamhällena? Helt enkelt att den absoluta kungamakten omöjligen helt kunde åsidosätta de lokala institutionernas gamla självstyrelseformer i kampen mot den tidigare förhärskande feodala herrskapsformen. Att tro detta är att göra sig skyldig till samma fel som den äldre absolutismforskningen gjorde. I stället är det viktigt att fokusera på den instrumentella alliansbildningen mellan centrum och lokal menighet mot de olika lokala eliter som hade föga eller inget intresse av den starka absoluta staten. Bilden av en heterogen utveckling mot furstlig absolutism och kommunal demokrati är något som uppmärksammas i förvånande ringa grad inom den svenska forskningen. Oestreichs uppgörelse med den gamla liberala absolutismforskningen leder fram till hans "rätta" uttolkning av socialdisciplineringen i dess mest utvecklade form under det europeiska 1700-talets absolutism. Samtidigt fungerar den, kompletterad med andra internationella forskare, faktiskt som en sammanjämkning mellan de svenska skolbildningarna.⁴⁰

Sven A. Nilssons och Anders Floréns betoning av disciplineringen inom de militära och civila sektorerna behöver knappast söka argument hos Oestreich. Det handlar med Oestreichs ord om en disciplinering av herrskapsstrukturens inomstatliga krafter i en statligt organiserad här och ett till staten nära sammanknutet näringsliv. Fyra nyckelbegrepp härförs av Oestreich till denna utveckling. De är byråkratin, absolutismen, militarismen och merkantilismen, vilka står som huvudkomponenter i en figur inom vars ramar en fundamental disciplinering kunde genomföras. Individens anpassningstvång till statsmaktens ingrepp var något som ingick, men däremot framgår inte den etisk-moraliska normen hos till exempel Florén som Runefelt lyfter fram och som inte bara gagnade statsmakten, utan i hög grad även kunde komma undersåtarna till godo i form av större ordning och reda i samhället.

Oestreich hävdar med eftertryck att den fullfjädrat centraliserade staten var en sentida produkt och i själva verket inte genomförd fullt ut förrän under det inbrytande 1800-talets första år. Detta yttrade sig i att den absoluta fur-

stemakten inte kunde åsidosätta lokala maktcentra och tidigare förhärskande självstyrelseformer efter behag. Den strukturella skillnaden mellan centrum och lokalsamhälle under absolutismen får dock inte förringas. Det fanns en tendens till oavhängighet och strävan efter total frihet i den absoluta furstemaktens förhållande till både inre politiska krafter på regional och lokal nivå och till yttre mellanstatliga alliansbildningar. Absolutismen tvingades därför till en varsam balansgång mellan dessa båda krafter. Att utifrån detta se den tidigmoderna europeiska absolutismen som fullt centraliserad, eller som ett fullvärdigt totalitärt system är, enligt Oestreich, att göra sig skyldig till samma förvanskning av förhållandena som den tidiga liberala historieskrivningen gjorde.⁴¹

Det går att göra klara återkopplingar till tankarna om alliansbildningarnas betydelse under den tidigmoderna epoken och understryka de förhållande som kunde råda mellan centrum och periferi, enligt Oestreichs ovan anförda resonemang om absolutismens beroendeförhållande visavi lokala maktcentra. Lokal demokrati var ofta något som gavs av en absolut kungamakt i utbyte mot stöd mot en inre eller yttre fiende, menar till exempel Helen Nader och exemplifierar med förhållandena i Frankrike under hundraårskriget.⁴² En nyanserad bild till exempel av självstyrelsen i de av Peter Aronsson undersökta smålandsocknarna närmar sig denna form av allianstänkande också för svenska förhållanden (även om jämförelsen med just hundraårskriget haltar), samtidigt som det utgör en koppling till Oestreichs tankar om absolutismens alltjämt otillräckliga centraliseringsnivå. Det är också här som Oestreichs invändning mot politiförordningarna som i stort endast ett medel för att upprätthålla status quo i samhället kan överföras till lokalsamhällets egen kamp för att förändra moral och människors beteende. Organiseringen av den fortsatta självstyrelsen på socken- och bynivå låg på de lokala förvaltningsorganen, bland annat inom sektorer som fattigvård, skola och så vidare. Detta uppvisade en klar bild av ett decentraliserat beslutsfattande.⁴³

Det förefaller som om vi rör oss inom ett inskränkt rättsligt-politiskt kompetensområde, som innebar vittgående beslutanderätt i frågor som låg lokalsamhällets organisation nära och hade stor driftsfunktionell betydelse för de människor som levde och verkade i dess närhet. Jämförelse kan närmast göras med de samtida byordningarna. När det gäller rättssystemet är det intressant att både Eva Österberg och Erling Sandmo betonar att det skedde en markant förändring under tidigmodern tid och att man därför måste göra skillnad på ett kommunalt förvaltningssystem som tidigare rätt och ett statskontrollerat professionellt system som från och med nu kom att gälla. Det senare systemet dömde och straffade utifrån den nya statsmaktens formella rättvisebegrepp.⁴⁴ Detta är ingenting annat än en omskrivning av övergången från det tidigare förhärskande släktbaserade rättssystemet till romersk-kanonisk rätt.⁴⁵

Stormaktstidens svenska kungamakt kunde lika litet som sina företrädare utveckla någon total kontroll över de offentliga och privata sfärerna. Just därför var det mycket viktigt att förena ekonomi och ordning (politi) i ett samhällstänkande som byggde på kommunernas aktiva deltagande i statens reglerande. Det var viktigt att denna allmänna disciplineringsprocess framtvingade ett statligt ingripande i den privata sfären för att i möjligaste mån strömlinjeforma människornas åsikts- och meningshållningar bort från egen nytta till statsnytta. Men hur appliceras lämpligen Oestreich allra bäst i sammanhanget? Han talar om betydelsen för samhällsekonomin när han hävdar den gemensamma välfärdens och den goda ordningens intima förhållande till idén om en socialdisciplinering. Socialdisciplineringen agerade därför från en moralisk-pedagogisk och ekonomisk dubbelroll som visar att merkantilism och samhällelig disciplin hängde intimt ihop.⁴⁶

Behovet och betydelsen av strömlinjeformning och social disciplinering var stort i en ekonomi som var statisk, och där det gällde att berika sig på andra furstars och staters bekostnad. Detta var en krigsfilosofi som krävde en stark militärmakt för att tillgodose det egna landets välstånd och skapa en nöjd befolkning som inte hemföll åt uppror mot den egna tvångsmakten. Därmed kunde den absolutistiska furstemakten inte bortse från den dualistiska ständerprincipen som bland annat var nödvändig för att genomdriva skatteuttag. De krävde emellertid en reglerad statsfinansiering, varför skattestatens framväxt fyllde ett stort behov. Kopplingen mellan ekonomi och krigsmakt för statens fortlevnad förenade därmed en "defensiv" tänkare som Lipsius, som såg kriget närmast som ett sätt att undvika olyckor och katastrofer ("det goda kriget"), med merkantilismen där kriget var ett ändamål för att tillgodogöra sig ytterligare resurser på andra staters bekostnad. Detta motsvarar närmast en offensiv syn på krigets möjligheter.⁴⁷

Man kommer inte undan uppgiften att förklara hur den tidigmoderna staten genomförde de förändringar som ledde till regelmässig beskattning, ny härordning, en stark politiordning, en central förvaltningsapparat samt likriktning inom lag och rätt. Frågan är om den tidigare dominerande feudala herrskapsformens karaktär av "ostatlighet" och partikularism skulle ha kunnat stå som organisatör och bärare av denna väldiga omdaning? För Oestreich är det bitvis problematiskt att föra fram det tyska områdets misslyckade centraliseringssträvan inom enhetsstatens ramar, samtidigt som absolutismen på rent strukturell basis motarbetade territoriernas och landsstaternas förhållningssätt visavi "storstaten". Likväl genomfördes en socialdisciplinering, men väl att märka mer på städernas än på staternas premisser.⁴⁸ Det polariserade förhållandet mellan den gamla friheten och den nya disciplineringen gjorde det omöjligt för de tyska furstarna att enas om hållbara former för en överordnad statsmakt.⁴⁹ I Sverige, som enligt Österberg slog omvärlden med häpnad

med sin statliga organisation redan under Gustav Vasa, var förhållandena klart gynnsammare för en ovanifrånstyrd socialdisciplinering på statens eller maktstatens villkor.

Men hur förena de svenska forskningslägena utifrån denna polarisering inom de förhärskande idéhistoriska strömningarna? Möjligheterna att via tankarna om socialdisciplineringen skapa sig en mer nyanserad, men samtidigt också mer heterogen, bild av utvecklingen under svenskt 1600-tal får anses som goda. Socialdisciplineringen utgjorde ett idealtypiskt tillstånd, vars förespråkare kämpade mot anhängarna av en motsatt styresform och ett annorlunda fursteideal, inte mot ett konkret annorlunda samhälle eller mot en annan ideologi. Detta är vad man med Oestreichs terminologi skulle kunna kalla för kampen mellan "Grosstaat" och partikularistisk "Unstaatlichkeit", vilket var en strid som skar genom både ständerförsamlingar och lokalsamhälleliga institutioner. Detta har egentligen ingenting med själva socialdisciplineringen att göra. Det är därför fel att tala om en kamp mellan centralmakt och lokalsamhällen när det gäller disciplineringen i sig och i förlängningen därmed också om statens intervention kontra en fredlig vidareutveckling av lokalsamhällets institutioner till statliga. Socialdisciplineringen var betydelsefull för statsmaktens strävanden och genomförandet av en centraliseringsfas inom skilda områden för att den (staten) skulle kunna anta nya utmaningar och klara av annorlunda uppgifter. Grundprincipen var att staten skulle intervensera och disciplinera ända ner till individnivå, dock utan att åsidosätta de gamla självstyresformerna, snarare underordna dem. Det är således inte jämförbart med att statsmakten i sin strävan efter konformitet och kontroll drog in tidigare givna privilegier och rättigheter där detta lät sig göras och när dessa inte längre fyllde något behov för statens intressen. Om de alltjämt fyllde något behov fick de finnas kvar som en form av lokal demokrati i absolutismens tjänst.

Sammanfattande diskussion

Det som i mycket utmärker Eva Österbergs bild av förhållandena i det tidigmoderna Sverige grundar sig på att lokalsamhällets gamla struktur i mycket fortlevde. Ett starkt ting stod i centrum, eller en självständig sockenstämman, där bönderna mötes till överläggningar och där man diskuterade statsmaktens krav i en utpräglad förhandlingskultur. Denna politiska kultur med långsiktiga målsättningar som baserade sig på fredliga förhandlingslösningar av konflikter och motsättningar förutsätter statsmaktens accepterandet av en utvecklad demokrati på lokal nivå. På den statliga nivån har jag redan argumenterat för att det svenska stormaktsväldet hade en väl utbyggd kontrollapparat i lokalsamhällena som i motsats till den tidigare feodala herrskapsstrukturen

motverkade större bondeoroligheter. Till denna bild kan emellertid även ha hört en delegerad kommunalistisk princip som i utbyte mot befolkningens stöd gav ett visst självbestämmande och tvingade centralmakten till lyhördhet. Inte heller den absoluta svenska staten förfogade över maktmedel som åsidosatte nödvändigheten av ett visst lokalt självstyre och det är inte heller troligt att den strävade efter det. Oestreich konstaterar med emfas att den absoluta staten

långt ifrån kategoriskt och konsekvent ingrep i den enskildes privatliv, eftersom det inte var något som den eftersträvade. Den förfogade dessutom inte över de nödvändiga förutsättningarna som krävdes för att strömlinjeforma menings- och åsiktsriktningarna. Målsättningen att uppnå en enhetlig officiell stats- och partiideologi fanns alltså inte. Det var med andra ord inte frågan om att den absoluta staten utövade någon total kontroll av de officiella och privata sfärerna.⁵⁰

Därmed framträder en absolut stat som inte strävade efter en totalitär maktposition varken på det privata eller det offentliga planet. Detta gör att en speciell politisk kultur mycket väl, och till och med mycket troligt, kan ha existerat under det svenska enväldet i en form av alliansbildning mellan furstemakt och befolkning. Denna allians, denna "folkliga absolutism", gjorde att statsmakten inte motarbetade lokala självstyresformer, utan istället samarbetade med dem enligt en dualistisk princip för att stärka den tidigmoderna nationalstaten mot framför allt yttre fiender. Här döljer sig den organisationsprincip som sedermera medverkade till framväxten av det demokratisk-liberala samhällets konstitutioner.⁵¹ Det är också här man kan förena Eva Österberg med Oestreich, eller kanske hellre Peter Aronsson med Oestreich, och deras i och för sig annorlunda versioner av det stora förstatligandeprojektet under tidig modern tid. Linjerna bakåt är med andra ord de samma, även om de tolkas olika och betydelsen av underifrån- respektive ovanifrånperspektiven divergerar. I förlängningen kan man också, som Aronsson, lyfta fram den nya skiljelinjen och konfliktbenägenheten inte mellan centralmakt och lokalsamhälle, utan mellan besuttna och obesuttna ute i lokalsamhällena. Här har det bildats en socialt disciplinerad lokal elit, som hittat en neutral konsensuslinje med statsmakten trots att man tidigare vägrat att låta sig styras uppifrån genom statlig inblandning. En feodal struktur övergick enligt denna modell mer eller mindre på lokalsamhällets egna premisser till en borgerlig.

Det som Oestreich i hög grad kan tillföra dessa tolkningar är statens intresse och behov av lokalsamhällena i förstatligandeprocessen. I politisk praxis skedde det en intensifiering och disciplinering av det offentliga livet med syfte att formera en ny statlighet utifrån de storpolitiska realiteterna.

Det reformerande av härväsendet och den utbyggnad av statsfinanserna som denna omvandling krävde framgår knappast i en lokalt avgränsad undersökning, varför det är viktigt att förena de båda nivåerna mikro och makro i en helhetsbild. Det är också här som de båda svenska forskningsriktningarna kan förenas i en gemensam tolkningsram av den tidigmoderna svenska statens ambitioner och villkor för delegerade principer.

Maktkampen under 1600-talet mellan adel- och furstevälde innebar att samhällets elitgrupperingar polariserades. Det är i denna strid man kan hitta uttryck för tidens teoretiska skolbildningar som förespråkade den ena eller den andra styresformen. Detta handlar om ett strukturproblem karakteristiskt för den absoluta statens författningssideologiska strider. Det är inte så enkelt som att pliktskyldigast referera till Althusius–Bodindikotomin, som ju är den klassiska skiljelinjen mellan ständerinflytande och furstligt envälde. Det gäller istället att undersöka vad som finns bakom ansträngningarna att modernisera och centralisera statens maktutövning inom sektorer som härväsen, ekonomi och rättsväsen. Den författningsrättsliga strukturen och de yttre förutsättningarna var i grunden så osynkroniserade att lösningen knappast kunde bli enhetlig. Istället handlade det om en strävan efter ett samhälleligt idealtillstånd.

För att Oestreich skall fungera som en verklig överbryggare mellan de två svenska forskningsriktningarna, krävs det onekligen en mer detaljerad läsning av hans texter och att man inte ensidigt fokuserar på tesen om socialdisciplineringens genomförande på den intervenerande statens premisser. Man måste framför allt framhålla Oestreichs version av den absoluta statens ofullkomliga maktutövning, som i inte ringa grad byggde på ett accepterande av lokalsamhällellnas institutioner, samt hans betoning av disciplineringen inte i första hand som en utstuderad maktteknik, utan som ett medel för att kunna utföra nya uppgifter i statens regi.

Gerhard Oestreich, the Early Modern State and the Swedish State of Research

This article deals with Gerhard Oestreich's concept of 'Sozialdisziplinierung' and its possible status as a challenger to the two main schools within the Swedish state of research concerning the Early Modern state-building process. These main streams in Swedish historical research consists of the Interventionists, who argue for the state's more or less brutal intervention in the local autonomous structure during the Early Modern epoch, and the communalists, meaning that the former self-ruling local societies developed into full-scaled state institutions in a way that stresses co-operation between state and local society as well as a peaceful establishment of the modern state.

I mean that the thesis of 'Sozialdisziplinierung' is not properly interpreted when it comes to value Oestreich and his description of the development in the Western and Northern European states during Early Modern time. It is easy to establish that Oestreich indeed speaks of a solid intervention in society by the state in almost all spheres down to the individual, and that the main purpose was to discipline the population. Nevertheless, it is necessary to focus on Oestreich's wider concepts when valuing the Early Modern absolute state and its possibilities to rule from a solid power basis. According to Oestreich, it was never the main purpose for the absolute state to rule exclusively deliberated from the institutions of the local societies and former feudal autonomous regions. The absolute state had to consider the facts that it did not constitute a solid power base for a totalitarian rule. Instead it had to share the power with other influential institutions and so it went on, despite an ambition to discipline the population to fulfil new tasks within centralized and State-controlled spheres like the army, the civil administration and the judicial system. There was an ideological struggle going on around western Europe that resulted in a decentralized political structure in the Roman-German empire, despite the ongoing social disciplining. Most probably Sweden stands as a shining example of a social disciplined 'Grosstaat', according to Oestreich's thesis.

There are a lot of facts and circumstances that must be considered and analysed together with the establishment of the 'Sozialdisziplinierung', if the ambition is to understand the development properly. Among them is, from the State's point of view, undoubtedly the utilitarian aspect and the practical need of a disciplined society. The two main Swedish schools have not considered these facts in a total and cooperating analyze. The autonomous regions were neither interested in, nor had the practical conditions to establish a 'Grosstaat', instead they practiced an 'Unstaatlichkeit' that was built on a tendency of particularism. These are simple facts, but yet it cannot be avoided that the thesis of 'Sozialdisziplinierung' is provocative to many in its claiming of universal and general validity. Nevertheless, if properly interpreted such a wide range theory can become a real challenge to the two Swedish main schools, and even unite them.

Noter

- 1 Gerhard Oestreich, "Strukturprobleme des europäischen Absolutismus" i, *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates*, Berlin 1969, s. 190, 195. I sammanhanget bör påpekas att begreppet disciplinering har använts av flera internationella forskare utan att de för den skull kan sättas i ett närmare förhållande till Oestreich. Det är således viktigt att urskilja andra riktningar och teorbildningar och utkristallisera det karakteristiska för just Oestreichs form av (social)disciplinering. Framför allt leds tankarna till Michel Foucault, som såg en annorlunda och mer sofistikerad typ av disciplinering växa fram under 1600-talet. För jämförelse se t.ex. Heikki Ylikangas m.fl., "Family, State, and Patterns of Criminality", i *People meet the Law. Control and Conflict-handling in the Courts*, eds. Eva Österberg & Sølvi Sogner, Oslo 2000, s. 117–118. Enligt dessa författare bör Oestreichs teori ses som ett för samhället idealiskt koncept byggt på en teoretisk analys av tidigmoderna tendenser inom samhällsutvecklingen. För tolkning av olika makttekniska perspektiv med betoning på disciplinära metoder inom en Oestreich-Foucaultdikotomi, se Lennart Eriksson, "De skäggiga bergmännen i Nora", i *Makt och vardag. Hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormaktstid*, (red.) Stellan Dahlgren, Anders Florén & Åsa Karlsson, Stockholm 1993, s. 308–309.
- 2 Gerhard Oestreich, "Die Idee des religiösen Bundes und die Lehre vom Staatsverdrag" i *Geist und Gestalt...*, Berlin 1969, s. 157–158.
- 3 Se vidare Oestreich 1969, s. 189–190.
- 4 För vidare tolkning av den inledande socialregleringen, se Winfried Schulze, "Gerhard Oestreichs Begriff 'Sozialdisziplinierung in der frühen Neuzeit'", i *Zeitschrift für Historische Forschung* 1987:3, s. 267.
- 5 Bygger på Oestreich 1969, s. 189–190.
- 6 Ett begrepp som "självdisciplinering" eller "självtykt" har använts bl.a. som förklaring till den framväxande sedlighets- och kyrkotukten i de reformerade länderna i nordvästra och mellersta Europa. Förespråkarna för denna inriktning lyfter fram den skärpta moralen under tidigmodern tid som en följd av de kommunala organens egna önskemål och inte som en ovanifrånstyrd intervention i undersåtarnas liv och leverne. Se t.ex. H.R. Schmidt, "Gemeinde und Sittenzucht im protestantischen Europa der Frühen Neuzeit" i *Theorien kommunaler Ordnung in Europa*, (hrsg.) Peter Blickle, München 1996; Heinz Schilling, "Die Kirchengzucht im frühneuzeitlichen Europa...", i *Kirchengzucht und Sozialdisziplinierung im frühneuzeitlichen Europa*, (hrsg.) H. Schilling, Berlin 1994. För en liknande ståndpunkt inom den svenska forskningen, se Malin Lennartsson, *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland*, Malmö 1999.
- 7 Oestreich 1969, s. 191. T.ex. Bernhard Kroener, "The Modern State and Military Society in the Eighteenth Century", i *War and Competition between States*, (ed.) Philippe Contamine, Oxford, N.Y., 2000, s. 195–196, menar också att Oestreich tillför en ny dimension när han modifierar effektivitetens betydelse genom att fokusera på den intellektuella-moraliska och psykologiska strukturella omvandlingen av det politiska, militära och ekonomiska tänkandet som skedde via socialdisciplineringen.
- 8 Om Keckermann och tidigmoderna ekonomiska teorier, se t.ex. Kersten Krüger, *Finanzstaat Hessen 1500–1567. Staatsbildung im Übergang vom Domänenstaat zum Steuerstaat*, Marburg 1980, s. 21.
- 9 Infallsvinklarna till att förklara utvecklingen fram till absolutismen och därmed socialdisciplineringens genomförande är således många. Maktstatsbegreppet i sin ursprungliga form härrör från Tyskland och Otto Hintze, men har under senare decennier fått stor uppmärksamhet i Danmark. Se t.ex. Leon Jespersen, "1648 – Magtstat eller minimumstat?", i *Stænder og magtstat. De politiske brydninger i 1648 og 1660*, Odense 1988; Hans Henrik Appel, *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*,

Odense 1999. I genomförandet av maktstatsprojektet hör också utövat av en omfattande social disciplinering.

- 10 Oestreich 1969, s. 161.
- 11 Detta är allra tydligast i Gerhard Oestreich, "Der römische Stoizismus und die oranische Heeresreform", *Historische Zeitschrift* 1953, s. 17-43, där han förenar det sena 1500-talets och det tidiga 1600-talets oraniska härreformer med Justus Lipsius och svärmeriet för den antika romerska stoicismen. Här hade ännu inte begreppet "Sozialdisziplinierung" introducerats, utan i stället heter det att den till ståndaktighet och självbehärskning ledande nystoicismen "hat die rationalen und ethischen Tendenzen des Zietalters weitgehend verstärkt und mit ins allgemeine Bewusstsein erhoben". Samtidigt måste man konstatera att Oestreich inte driver tesen om militärens betydelse så långt som Otto Büsch, *Militärsystem und Sozialleben im alten Preussen 1713-1807*, Berlin 1962, som talar om en social militarisering av samhället, vilket inkluderade kravet om samhällets totala underkastelse inför den nya militärstaten.
- 12 Se vidare Oestreich 1953, s. 26-27. Om Justus Lipsius och den romerskinfluerade nystoicismen, se Bo Lindberg, *Stoicism och stat. Justus Lipsius och den politiska humanismen*, Stockholm 2001.
- 13 "Vidareutvecklingsteorin" är en benämning som knappast har fått något genomslag i den svenska forskningen. Utvecklingen skedde i ett brett socialt samspel, där både intervention ovanifrån och initiativ underifrån kunde ingå. Benämningarna "intervention" och "vidareutveckling" är influerade av Winfried Schulze, *Landesdefension und Staatsbildung. Studien zum Kriegswesen des innerösterreichischen Territorialstaates 1564-1619*, Wien, Köln, Graz 1973, s. 137.
- 14 Efter Schulze 1973, s 137; Wionfried Schulze, *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äusseren Bedrohung*, München 1978. Schulzes modell baserar sig på undersökningar av de österrikiska gränsområdena mot det ottomanska imperiet. Egentligen uppvisar den stora likheter med det medeltida "Schutz und Schirm"-tänkandet med skatter i utbyte mot beskydd och förklarar kanske inte helt tillfredsställande utvecklingen mot den centraliserade staten. Snarare utgör den en typ av delegerad kommunalism med upprätthållandet av den yttre freden till stora delar vilande på de lokala menigheternas försorg. Schulze har hur som helst fått flera efterföljare som vidareutvecklat tankarna både om de dualistiska och delegerande principerna i samband med krig och militära hot, bl.a. i Brian M. Downing, *The Military Revolution and Political Change. Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe*, Princeton 1992; I.A.A. Thompson, "Money, Money and yet more Money", i *The Military Revolution Debate*, Boulder & Oxford 1995; Jan Glete, *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500-1660*, London & New York 2002. Inspirerad av Schulze är måhända Downing 1992, s. 9, som för vissa stater och under vissa förhållanden ser ekonomisk och mänsklig mobilisering på lokal nivå inför militära hot som basen för utvecklandet av demokrati. Nämnas i sammanhanget bör också Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*, Oxford ; Cambridge, Mass 1990, s. 30, och hans fokus på kriget som själva motorn i statsbildningen.
- 15 På senare år har t.ex. Jens Lerbom, *Mellan två riken. Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500-1700*, s. 18-23, inlett en trevare för att sammanjämka de två skolorna. Några ytterligare riktningar, eller försökt till etablerandet av nya forskningslägen, har också presenterats, men inte fått tillbörligt genomslag i debatten. Jag tänker främst på Harald Gustafsson, "Vad var staten? Den tidigmoderna staten: sex synpunkter och en modell", i *Historisk tidskrift* 1994:2, som problematiserar förhållandet mellan stat och undersåtar genom att fokusera på komplexiteten i förhållandet mellan stat och samhälle och en kombination av motsättningar och konsensus, krav och motkrav som bärande för samhällets överlevnad. Att den gamla uppdelningen av forskningsläget alltjämt har en viss tvingande aktualitet inom forskningen visas inledningsvis hos Björn Asker, *I konungens stad och ställe*.

- Länsstyrelser i arbete 1635–1735*, Uppsala 2004. Han refererar till forskningsläget utan att sedan integrera det speciellt i sin egen analys.
- 16 Eva Österberg, "Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur", *Scandia* 1989:1, s. 73–95.
- 17 Eva Österberg, "Vardagens sträva samförstånd", i *Tänka, tycka, tro. Svensk historia underifrån*, Stockholm 1993, s. 128–129.
- 18 Österberg 1993, s. 130.
- 19 Peter Aronsson, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850*, Lund 1992, s. 306–344.
- 20 Se framför allt *Resistance, Representation, and Community*, (ed.) Peter Blicke, Oxford 1997, ett ESF-projekt som tämligen villkorslöst ansluter sig till vidareutvecklingsteorin. Bland nordiska forskare märks här Eva Österberg och Steinar Imsen.
- 21 Lennartsson 1999, s. 331–332.
- 22 Se t.ex. Winfried Schulze, "Europäische und deutsche Bauernrevolten der frühen Neuzeit – Probleme der vergleichenden Betrachtung" i *Europäische Bauernrevolten der frühen Neuzeit*, (hrsg.) Winfried Schulze, Frankfurt am Main 1982, s. 33, som menar att en feodal herrskapsstruktur motsvarande den i "das alte Reich" var en förutsättning för bonderevolter i större skala. De stater som hade tagit avgörande steg mot en modern militär-, näringslivs och förvaltningsstat hade en stark administrativ apparat med ett utvecklat rättssystem som hanterade konflikterna mellan undersåtar och furste. Se även Steven G. Ellis, "Appendix 2. Commentary from a British Perspective", i *Resistance, Representation, and Community* (ed.) Peter Blicke, Oxford 1997, s. 128, angående betydelsen av stående härar inom en nationalstats gränser. Utan stående trupper i ett område var staten ytterst känslig för eventuella folkliga protester och lagöverträdelser. Också här går det att dra paralleller till Östereichs fokuserande på den nya härförfattningen i anslutning till socialdisciplinerings genomförande.
- 23 För exempel med referenser till Östereich inom denna riktning, se t.ex. Sven A. Nilsson, *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesambälle*, Uppsala 1990, s. 227; Stellan Dahlgren, "Karl XI:s enväld. Kameralistisk absolutism" i *Makt och vardag...*, Stockholm 1993, s. 115–132, analyserar det svenska enväldet bl.a. utifrån finanspolitiken, där Östereich anges som referens för en analys av socialdisciplinerings betydelse under tidigmodern tid; Gudrun Andersson, *Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal*, Uppsala 1998, s. 50–51, ser socialdisciplinerings betydelse just för förändringsstrategin under tidigmodern tid. För svenska förhållanden blev socialdisciplinerings betydelsefull som ett överhetsredskap med målsättningen att kanalisera och strömlinjeforma de av överheten bestämda värderingarna. Detta gäller inte minst under den kamerala epoken, vars grundtanke var att samhället skulle bygga på en inom alla sektorer stark stat. Andersson utgör således ett bra exempel på en interventionsförespråkare.
- 24 Anders Florén, "Nya roller, nya krav. Några drag i den svenska nationalstatens formering", i *Historisk tidskrift* 1987:4, s. 518–519.
- 25 Se t.ex. Michael Roberts, "The Military Revolution 1560–1660", i *The Military Revolution Debate*, (ed.) Clifford Rogers, Boulder 1995.
- 26 Att krigföring var ett normaltillstånd för Sverige under 1600-talet visas av Gunner Lind, *Hæren og magten i Danmark 1614–1662*, Odense 1994, s. 22, figur 2.1, där det framgår att Sverige deltog i krig under hela perioden mellan 1611–1660 med undantag av några få år runt 1630 och i mitten av 1650-talet. Endast Ryssland, som var i krig under hela perioden, slår detta.
- 27 Österberg 1993, s. 130.
- 28 Se t.ex. Jan Lindegren, "Men, Money and Means", i *War and Competition between States*, (ed.) Philippe Contamine, Oxford 2000.
- 29 Jan Lindegren, *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640*, Uppsala 1980.

- 30 Nils-Erik Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsambället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620-1679*, Åbo 1992.
- 31 Se vidare Florén 1987; Göran Göransson, *Virtus Militaris. Officersideal i Sverige 1560-1718*, Lund 1986; Gunnar Artéus, *Till militärstatens förhistoria*, Stockholm 1986, som också betonar dygdens och färdighetens ökande företräde framför bördens när det gällde att rekrytera nya officersämnen; Nilsson 1990; Lindegren 1980. Ett viktigt bidrag när det gäller militärens resursmobilisering och finansiering av krigen bland annat i Sverige utgör Glete 2002.
- 32 Nilsson 1990, s. 86, 90-91. Jämför i sammanhanget även Marie Lennersand, *Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680-1730*, Uppsala 1999, som ansluter sig till Nilssons instrumentella syfte bakom den bondevänliga ansatsen i rannsakningskommissionerna under det svenska enväldet.
- 33 Nils Runeby, *Monarchia mixta. Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidiga stormaktstiden*, Uppsala 1963, s. 48-49. Om Lipsius' betydelse för Johan Skytte i rollen som den unge Gustav Adolfs lärare, liksom hans vurm för den starka furstemakten, se Runeby 1963, s. 78. Se även Lindberg 2001, s. 194-205. Om Oestriechs framhållande av Lipsius, se Gerhard Oestreich "Der Geist des Machtstaates und die Antike", i *Geist und Gestalt...*, Berlin 1969.
- 34 Detta gäller däremot inte för en militärhistoriker som Göran Göransson, som istället betonar betydelsen av professionaliseringen inom den svenska officerskåren. Men moralen utgör ett kärnbegrepp inom socialdisciplineringen tillsammans med förnuftstänkande och tukt, varför paralleller till Oestriechs tänkande likväl kan göras. Se vidare Göransson 1986, s. 178-182. Om moralen som kärnbegrepp inom socialdisciplineringen, se Schulze 1987, s. 292.
- 35 Jämför dock Jonas Holm, "Skyldig plicht och trohet'. Militärstaten och 1634 års regeringsform", i *Historisk tidskrift* 1999:2, s. 161-195, som menar att grundvalarna för den riktigt utvecklade svenska militärstaten med en centraliserad "staten först"-ideologi aldrig kom att tillämpas och att ständernas inflytande gjorde sig klart pämint i form av krav på skatenedsättningar innan regeringsformen accepterades. Holm går därmed emot en tidigare dominerande åsiktsriktning om en avmaktprocess både för riksråd och ständer i samband med 1634 års regeringsform. För riksdagen som ett forum för kunglig maktteknik gentemot prästståndet, se Cecilia Ihse, *Präst, stånd och stat. Kung och kyrka i förbandling 1642-1686*, Stockholm, 2005.
- 36 Leif Runefelt, "Passioners tyglade och undersåtars välstånd: Människo- och samhällsyn i stormaktstidens Sverige", i *Historisk tidskrift* 1999:4, s. 667-677. Se även Leif Runefelt, *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*, Stockholm 2001.
- 37 Gerhard Oestreich, "Ständetum und Staatsbildung in Deutschland", i *Geist und Gestalt...*, s. 279-283.
- 38 Eva Österberg, "Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige", i *Scandia* 1989; Eva Österberg, *Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter nordiska sjuårskriget*, Lund 1971.
- 39 Gerhard Oestreich, "Zur Heeresverfassung der deutschen Territorien", i *Geist und Gestalt...*, s. 304-305.
- 40 Oestreich 1969, s. 180. Flera internationella forskare har under senare år uppmärksammat allinasbildningarnas roll, liksom kopplingen mellan furstlig absolutism och lokal demokrati. Se t.ex. Wayne te Brake, *Shaping History. Ordinary People in European Politics 1500-1700*, Berkeley, Los Angeles, London 1998; Helen Nader, "The More Communes, the Greater the King" i *Theorien Kommunalen Ordnung in Europa*, (hrsg.) Peter Blickle, München 1996. Teorierna om den delegerade kommunalismens principer har framför allt utvecklats som ett svar på Peter Blickles tidiga tolkning av kommunalismen som något som utvecklade sig fristående från en statsmakt. Om Blickles kommunalismmodell, se Peter Blickle, "Kommunalismus, Parlamentarismus, Republikanismus", i *Historische Zeitschrift*, Band 242, 1986. Om

- den delegerade kommunalismens principer samt för kritik av Blickle, se med fördel Volker Press, "Stadt- und Dorfgemeinden im territorialstaatlichen Gefüge des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit", i *Landgemeinde und Staatsgemeinde in Mitteleuropa*, (hrsg.) Peter Blickle, München 1991.
- 41 Här kommer Oestreich återigen in på strukturproblemen i anslutning till socialdisciplineringen. Se vidare Gerhard Oestreich 1969, s. 179–197, särskilt s. 180.
- 42 Helen Nader 1996, s. 219–220.
- 43 Jämför Peter Aronsson 1992.
- 44 Eva Österberg och Erling Sandmo, "Introduction", i *People meet the Law...*, Oslo 2000, s. 18–19. För en statsinterventionsitisk tolkning av utvecklingen inom det svenska rättssystemet under tidigmodern tid, se även Jan Sundin, *För Gud, staten och folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*, Lund/Stockholm 1992.
- 45 Vissa paralleller kan göras med Günther Franz, *Der deutsche Bauernkrieg*, Darmstadt 1975 (ny upplaga), s. 1–3. Franz ser en omfattande intervention i samhället från överhetens sida i och med införandet av den nya rättsordningen. Oroligheterna i samband med denna omdaning utgjorde en av förlöparna till det tyska bondekriget 1525.
- 46 Oestreich 1969, s. 193.
- 47 Om Lipsius' syn på kriget, se Lindberg 2001, s. 134–142.
- 48 Inte minst Schulze 1987, s. 275, ser städerna som föregångare till en reglering av de sociala förhållandena i Tyskland. Andra sektorer, som t.ex. militären, näringslivet och rättssystemet följde efter.
- 49 Gerhard Oestreich, "Reichsverfassung und europäisches Staatensystem 1648–1789", i *Geist und Gestalt...*, Berlin 1969, s. 236–237.
- 50 Oestreich 1969, s. 180–181: "nicht griff in das Ganze des privaten Lebens des Einzelnen ein, sie besass nicht den brutalen Willen und die ihm entsprechenden Möglichkeiten zur Meinungs- und Stimmungslenkung im Sinne einre einheitlichen offiziellen Staats- und Parteideologie. Von einer totalen Kontrolle der öffentlichen und der persönlichen Sphäre durch den absolutistischen Staat kann nicht die Rede sein."
- 51 Se vidare Oestreich 1969, s. 184, för betydelsen av regionalism t.ex. i den europeiska absolutismens mönsterland, Frankrike.